

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.1>

МОВОББИВСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ SPEECH MURDER OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Сваричевська А.П.,

*orcid.org/0000-0002-0954-101X**кандидат педагогічних наук, доцент,**доцент кафедри мовної підготовки**Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія»*

У статті розглянуто проблеми смерті мови та лінгвоциду (мововбивства) загалом та української мови зокрема. Встановлено, що історія лінгвоциду української мови сягає понад чотирьох століть, а головним її ворогом була, є і залишається Російська імперія. Метою статті є висвітлення проблеми лінгвоциду української мови як штучного зближення української мови з російською, повсюдних заборон та втручання у внутрішній розвиток української мови задля її знищення як незалежного мовного утворення. Обґрунтовано, що лінгвоцид завжди має агресивний характер та здійснюється на основі соціального, економічного та політичного тиску з боку агресора з метою обмеження свободи та втрати національної ідентичності поневоленого народу. Окреслено основні форми лінгвоциду української мови з боку Росії, зокрема лінгвоцид на основі (шляхом/через): заборони мови чужою державою; приниження статусу й престижу мови; оголошення мови неприродною та неавтохтонною; «зближення» й уподібнення мови; ставлення до носіїв мови; освіти («насаджування» мови через освітню систему); здійснення демографічної та мовної політики; привілеї для панівної (російської) мови і її носіїв; насаджування «свободи вибору» мови; звуження соціальної приналежності мови; боротьбу із «засиллям української мови» та винищенням мовознавців-україністів та української інтелігенції.

Визначено три основні лінгвістичні заходи, які використовувалися Росією для активного знищення української мови: «криміналізація» як зображення використання української мови як загрози національній згуртованості; «діалектизація» як ненадання українській мові статусу «мови»; «деінтелектуалізація» – представлення української мови як «нецивілізованої», «плебейської», «селянської» або «некультурної».

Ключові слова: лінгвоцид, мововбивство, смерть мови, русифікація, лінгвістичні заходи.

The article deals with the issue of language death and linguicide (speech murder) in general and in particular, the Ukrainian language. It has been determined that the history of linguicide of the Ukrainian language goes back more than four centuries, and its main enemy was, is and remains the Russian Empire. The purpose of article is the outlining the issue of linguicide of the Ukrainian language as an artificial approximation of the Ukrainian language with Russian, widespread prohibitions and interference in the internal development of the Ukrainian language in order to destroy it as an independent linguistic formation. It has been substantiated that linguicide always has an aggressive nature and is carried out on the basis of social, economic and political pressure from the aggressor in order to limit the freedom and loss of the national identity of the enslaved people. The main forms of linguicide of the Ukrainian language on the part of Russia have been outlined, in particular linguicide based on (by/through): language prohibitions by a foreign state; degrading the status and prestige of the language; declaring the language unnatural and non-autochthonous; «convergence» and assimilation of the language; attitude towards native speakers, education (language «planting» through the educational system); implementation of demographic and language policy; privileges for the dominant (Russian) language and its speakers; installing «freedom of choice» of language; narrowing of the social affiliation of the language; the fight against the «immigration of the Ukrainian language» and the extermination of Ukrainian linguists and the Ukrainian intelligentsia.

Three main linguistic measures used by Russia for active destruction of the Ukrainian language have been identified: «criminalization» as representation of use of the Ukrainian language as a threat to national unity; «dialectication» as not giving the Ukrainian language a status of «language»; «deintellectualization» – presenting the Ukrainian language as «uncivilized», «plebeian», «countrified» or «uncultured».

Key words: linguicide, speech murder, language death, russification, linguistic measures.

Постановка проблеми. Ідентифікаційною характеристикою етносу в усі часи залишалася мова як джерело всього сущого («Спочатку було слово...»), зокрема й самої людини. Мова є культурним феноменом, у якому акумулюється інте-

лектуальний та духовний досвід народу. Саме мови, мабуть, є найскладнішими структурами, які будь-коли винайшов людський розум, однак, на жаль, вони також гинуть. Як доцільно зазначають Л. Мацько та співавтори, «втрата мови

призводить до втрати національної ідентичності, що більш – загибелі нації як цілісного організму. Мова є тим чинником, що дає змогу представникам однієї спільноти розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні» [4, с. 58]. Це прекрасно розуміли наші одвічні вороги-росіяни і протягом чотирьох століть займалися активним мововбивством (лінгвоцидом української мови). Лінгвоцид (мововбивство) передбачає свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації. Лінгвоцид спрямовується передусім проти писемної форми мовлення [13, с. 32]. Лінгвоцид – це винищення мов, аналогічна концепція (фізичного) геноциду. Смерть мови – це відмирання мов, аналогічна концепція природної смерті. Смерть мови завжди має причини, які можна ідентифікувати та проаналізувати. Водночас смерть мови – це не лише мовна втрата, це втрата культури та спадщини.

Дослідження проблеми лінгвоциду української мови необхідне для висвітлення ідеологій, структур і процесів, пов'язаних із мовною нерівністю, та їхніх результатів. Це вимагає розрізнення між долею мов і долею їхніх носіїв, долею окремих осіб і долею груп, ідеологіями, структурами та процесами проти результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На жаль, варто констатувати, що надзвичайно актуальна проблема лінгвоциду (мововбивства) української мови не була предметом лінгвістичних досліджень, оскільки в Україні з кінця XVII до кінця XX ст. цьому не сприяли історичні реалії. Проблема лінгвоциду висвітлювалися ще І. Огієнко, М. Костомаровим, І. Франком, Ю. Шевельовим. Сучасні науковці-мовознавці досліджували проблему лінгвоциду української мови в таких аспектах: історичний шлях знищення української мови (В. Баденкова [1], Л. Мацько та В. Христенюк [4], Л. Масенко [11], Н. Шеремета [12] та ін.), питання лінгвоциду як форми мовної політики (Н. Гавдида та Л. Назаревич [2], М. Чаїнська (М. Chayinska), А. Кенде (А. Kende), М. Вол (М. Wohl) [15]) та форми геноциду української мови (А. Панченко [6], Я. Радевич-Винницький [7]), психологічних аспектів лінгвоциду (мововбивства) в Україні (І. Грималюк [3], Н. Шеремета [12] та ін.), документальне висвітлення методів «історичного складання» російськомовного населення України (С. Мельничук [5], О. Різників [9], Р. Смаль-Стоцький [10] та ін.). Однак, попри наявність досліджень проблеми мововбивства у сучасних соціолінгвістичних дослідженнях, донині наукові пошуки такого характеру зали-

шаються актуальними. Передусім, це зумовлено повномасштабною війною Росії проти України, в межах якої Росія використовує лінгвоцид на тимчасово окупованих територіях як складову агресивної політики геноциду проти українців. Українська мова як важливий чинник національної ідентичності та державотворення є однією з головних цілей Росії у війні проти України.

Метою статті є висвітлення проблеми лінгвоциду української мови, що відбувався та подекуди відбувається на теренах України шляхом штучного зближення української мови з російською, повсюдних заборон та втручання у внутрішній розвиток української мови задля її знищення як незалежного мовного утворення.

Виклад основного матеріалу. Існує очевидний консенсус щодо деяких найпоширеніших причин зниження мови та її смерті. Так, Д. Крістал, намагаючись каталогізувати етіологію смерті мови, одним із чинників визначає смерть самих мовців через голод, посухи, хвороби, стихійні лиха, війни (цивільні чи міжнародні) та фізичний геноцид [15, с. 49]. Тому розглянемо, як вмирають мови або які бувають види смерті мов:

1) поступова смерть мови: повільно, протягом певного часу;

2) смерть мови знизу доверху: припинення використання мови, за винятком особливих обставин (наприклад, літургійна мова);

3) смерть мови зверху вниз: коли мовний зсув починається в середовищі високого рівня, наприклад уряді;

4) радикальна смерть мови: зникнення мови, коли всі її носії перестають говорити нею;

5) лінгвоцид (також відомий як раптова смерть, мовний геноцид, фізична смерть мови, біологічна смерть мови);

6) мовне виснаження: втрата володіння мовою на індивідуальному рівні.

У межах статті ми детально зупинимося на лінгвоциді (мововбивстві), зокрема лінгвоциді української мови. Термін «linguicide» у науковий обіг запровадив український дослідник Ярослав-Богдан Рудницький. Цим поняттям він «уперше позначив будь-які спроби суспільства чи державних інституцій обмежити або підтримати використання однієї мови завдяки іншій» [1, с. 68]. Відомий мовознавець Ярослав Радевич-Винницький, який досліджує взаємозв'язок мови та нації відзначає, що «лінгвоцид – це свідомо, цілеспрямована політика і суспільна практика панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скерована на ліквідацію мови під-

леглого народу з метою його денаціоналізації і асиміляції» [8, с. 187]. Варто підкреслити, що кінцевою метою лінгвоциду є не геноцид як фізичне винищення певного народу, а етноцид – ліквідація народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу [6]. Основне завдання лінгвоциду – забезпечити народу втрату історичної пам'яті, етнічного імунітету та національної ідентичності, що сприяє повній його асиміляції – поглинанню поневоленого народу іншим. В історичному екскурсі прослідковуються найрізноманітніші форми лінгвоциду, зокрема жорсткі та помірковані, активні та пасивні, відверті та закамурфльовані, однак це ніколи не змінювало суті та кінцевої мети лінгвоциду. Акти лінгвоциду української мови в усі часи завжди супроводжувалися та супроводжуються погрозами, залякуванням, застосуванням фізичної сили, психологічного тиску, обмеженням волі, викраденням, тортурами, вбивствами, іншими злочинами проти українців.

З огляду на це, можемо стверджувати, що сучасна мовна ситуація в Україні є передусім результатом надзвичайно тривалої агресивної мовної політики Росії проти української мови, української ідентичності та української державності, яку вона ще чотири століття тому, протягом яких здійснила 134 заборони на українську мову, починаючи з царських і до брежнєвських часів.

Основними формами лінгвоциду української мови з боку Росії були (а подекуди залишаються):

- лінгвоцид на основі заборони мови чужою державою;
- лінгвоцид шляхом пониження статусу й престижу мови;
- лінгвоцид через оголошення мови неприродною та неавтохтонною;
- лінгвоцид на основі «зближення» і уподібнення мови;
- лінгвоцид на основі ставлення до носіїв мови;
- лінгвоцид через освіту («насаджування» мови через освітню систему);
- лінгвоцид шляхом здійснення демографічної та мовної політики;
- лінгвоцид через привілеї для панівної (російської) мови і її носіїв;
- лінгвоцид шляхом насаджування «свободи вибору» мови;
- лінгвоцид на основі звуження соціальної приналежності мови;
- лінгвоцид через боротьбу із «засиллям української мови» та винищенням мовознавців-україністів та української інтелігенції.

Так, початок лінгвоциду української мови сягає XVII століття, коли у 20-х роках цього століття відбулося перше вилучення з усіх церковних книг українського друку (незабаром ці книги спалили) та їхня заміна на російськомовні книги [1]. Продовжив лінгвоцид української мови Пьотр I, який заборонив українськомовне книгодрукування та наказав вилучити українські тексти з церковних книг, а його наступник Пьотр II пішов ще далі і наказав переписати з української на російську всі державні документи [7]. Саме з цього моменту почався лінгвоцид української мови та масова русифікація українського народу. До прикладу, в українських школах обов'язковим стало вивчення російської мови за російськомовними друкованими підручниками. Пізніше Катерина II заборонила викладати українською в Києво-Могилянській академії, а згодом зруйнувала Запорізьку Січ та закрила усі українські школи, які існували при полкових козацьких канцеляріях. Надзвичайно активно Російська імперія почала забороняти українську мову в XIX столітті, видавши низку злочинних указів, серед яких таємний Валуєвський циркуляр (1863 р.), яким заборонявся друк українськомовної духовної і популярної освітньої літератури та зазначалося, що «ніякої малоросійської (української) мови не було, немає і бути не може» [3]. Також Валуєвський циркуляр забороняв українські недільні школи, а імперська система російськомовної освіти розглядалася як ефективний засіб забезпечення мовної асиміляції шляхом передачі проросійських ідеалів наймолодшим поколінням [2, с. 78]. Культурних діячів того часу відправляли у заслання, серед них Олександр Кониський – автор слів пісні «Молитва за Україну» та Павло Чубинський – автор українського гімну. Українську мову в Російській імперії вважали штучною, таким собі наріччям простолюду і перекрученою російською мовою, зіпсованою польською.

Не менш нищівним для української мови був таємний Указ Александра II (Емський указ у 1876 р.), яким накладалася сувора заборона на ввіз до псевдоімперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям», друкування оригінальних творів і перекладів, окрім історичних документів та творів художньої літератури, які не повинні були мати жодних відхилень від загально визнаного російського правопису [9]. Під заборону також потрапило українське театральне мистецтво – ввели заборону на постановку сценічних вистав й різноманітних вистав, друкування текстів до народних пісень та текстів

до нот українською мовою. Наступним трагічним та важким ударом для української мови був Указ Сенату Російської імперії (1908 р.), в якому українськомовна культура і освітня діяльність оголошена шкідливою, бо «може викликати наслідки, що загрожують спокою і безпеці» [8, с. 241]. Загалом у Російській імперії, а згодом і в радянській, постійно наголошувалося на недорозвитеності української мови, її непридатності для спілкування у «вищих сферах», зокрема науці, мистецтві, політиці, військовій справі, ба навіть – у щоденному житті. Таким чином, посади високого статусу фактично були закриті для «народних мас».

Советська та імперська практика русифікації була значно агресивнішою, відрізнялася хіба що застосуванням інших (різноманітних) асиміляційних методів, які зумовлювалися відмінністю державних устроїв. Більшовицька партія, яка на той час зосередила у своїх руках всю повноту влади та підпорядкувала тотальному і повсюдному контролю всі сфери суспільного життя, здійснювала значно жорстокішу мовно-культурну асиміляцію ніж її попередниця – царська адміністрація [5; 10]. Можливість приховувати злочинні методи нищення національних мов і культур поневоленних народів, які маскувалися під лицемірні гасла «єдиної сім'ї народів», «братерської дружби», пролетарського інтернаціоналізму», забезпечувало володіння всіма засобами масової інформації [11].

Саме советська система встановила контроль над структурою української мови – введено заборону на певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість повсюдно пропагувала інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови [11, с. 7]. Так, ключовим звинуваченням, висунутим комісією до українського правопису 1928 року було звинувачення у створенні штучного бар'єра між українською та російською мовами.

Тенденція до усунення питомих рис української мови, що відрізняли її від російської, простежувалася і в запровадженій у 1933 р. ліквідації паралельних форм, вживання яких дозволяв правопис 1928 р. Так, у 1933 році було переглянуто українську термінологію і припинено видавати будь-які україномовні словники; уніфіковано радянську технічну термінологію з українською; змінено український правопис [11, с. 10]. Тобто реформа 1933 року зачепила не просто написання, а віковічні традиції орфографії і, головне, оригінальність системи української мови.

Незбагненні масштаби антиукраїнського терору дали свої плоди, і вже в другій половині 30-х років українська молодь та діти були майже цілком позбавлені навчальної літератури з української мови. Однак на цьому компартія не зупинилася і в 1938 році запровадила обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік СРСР, зокрема й в неросійських школах України. Наступним болючим ударом для української мови був прийнятий в 1946 новий український правопис, який був максимально наближений до російського та не відображав питомих українських слів, а вже в 1958 році рідна мова стала необов'язковою для вивчення (на відміну від російської). Це спричинило вагоме зменшення викладання українською мовою в усіх закладах освіти. Вже у 1961 році московитами проголошено політику «злиття націй», що, фактично, передбачало стирання звичаїв, мови та культури поневоленних народів, серед яких й український. У 1970 році Міністерство освіти СРСР видає наказ, в якому йдеться, що написання та захист усіх дисертацій відбувається виключно російською мовою, навіть якщо вони стосуються української мови та літератури [3]. Далі були надбавки вчителям російської мови та літератури (у розмірі 16 %), заборона «Котляревських читань» та цензуроване видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Загалом напрями мовознавчих досліджень в СРСР визначали три основні постулати:

1) надзвичайно позитивний та «благотворний» вплив російської мови на мови братніх народів (української, білоруської, азербайджанської тощо), необхідність зближення усіх «братніх» мов та запровадження в республіках гармонійної двомовності (з обов'язковістю російської);

2) необхідність формування спільного лексико-граматичного фонду мов народів СРСР [11];

3) необхідність та абсолютна вимога впровадження та повсюдного використання інтернаціоналізмів.

Наслідки відверто ворожої політики московитів щодо українців та української мови залишаються драматичними, залишаючи глибоко вкорінені емоційні сліди на менталітеті українців. За чотири століття лінгвоцид української мови зазнав найрізноманітніших форм – від інструменту розподілу людей на «цивілізованих» (російськомовних) та «селян, дикунів» (україномовних) до абсурдного очорнення та зневажання української мови в очах її носіїв (українців).

Висновки. Таким чином, ситуація з українською мовою є прикладом «активного лінгвоциду». З огляду на здійснений аналіз історич-

ко-лінгвістичної літератури, доцільно окреслити три основні лінгвістичні заходи, які використовувалися Росією для активного знищення української мови:

1) «криміналізація»: зображення використання української мови як загрози національній згуртованості та заборона її використання в державних та приватних справах, а також в освітній системі країни;

2) «діалектизація»: заперечення для української мови статусу «мови», що спричинювало її меншовартість;

3) «деінтелектуалізація» – представлення української мови як «нецивілізованої», «плебейською», «селянською» або «некультурної» (особливо в порівнянні з «чистотою» російською мовою).

Ці заходи супроводжувалися різними нелюдськими актами (діями), зокрема масове та примусове переселення українських сімей на українські території, заборона українських шкіл та книгодрукування, фізичне та юридичне покарання тих, хто нею розмовляв. Передбачуване «виправдання» цих дій полягало в твердженні, що українська мова та народ перешкоджають створенню «єдиної сім'ї народів» та етнокультурній міксації. Такі насильницькі акти Росії проти української мови розкривають два фундаментальні принципи, що лежать в основі ймовірних випадків лінгвоциду: одномовність сприймається як «нормальна» і «бажана», а можливість двомовності мовою меншини часто ігнорується або вважається небезпечною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баденкова В. М. Історія української літературної мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Миколаїв, 2017. 148 с.
2. Гавдида Н., Назаревич Л. Лінгвоцид як форма мовної політики. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. 2014. Вип. II (24). С. 77–80.
3. Грималюк І. М. Мововбивство і не тільки.... Вид. 2-ге, виправл., доповн. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. 40 с.
4. Мацько Л., Христенко В. Явище лінгвоциду в історії української літературної мови (XVII–XIX ст.). *Українська мова*. 2003. Вип. 2. С. 58–62.
5. Мельничук С. А. Моя боротьба за мову. Документальне висвітлення методів «історичного складання» російськомовного населення України. 2-ге вид., доп. Київ: Талком, 2017. 576 с.
6. Панченко А. С. Лінгвоцид – як геноцид української мови. «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес»: тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір. (Харків, 8–9 квітня 2014 р.). Харків: НТУ «ХПІ», 2014. С. 364–365.
7. Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду. К: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. 78 с.
8. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. 360 с.
9. Різників О. С. Спадщина тисячоліть українська мова. Чим вона багатша за інші? 2-ге вид., доп. та перероб. Тернопіль: Навч. Книга Богдан, 2011. 192 с.
10. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в СРСР. Нью-Йорк; Торонто; Сідней: Наук. т-во ім. Шевченка в ЗДА, 1969. 318 с.
11. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Док. I матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 399 с.
12. Шеремета Н. Психологічний лінгвоцид в Україні: історичний аспект. 2022. Взято з <https://vdalo.info/psychologichnyj-lingvocyzd-v-ukrayini-istorychnyj-aspekt/> (дата звернення 26.02.2023 р.).
13. Шеремета Н. П. Історія української літературної мови: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. 132 с.
14. Chayinska M., Kende A., Wohl M. J. A. National identity and beliefs about historical linguicide are associated with support for exclusive language policies among the Ukrainian linguistic majority. *Group Processes & Intergroup Relations*. 2022. Vol. 25 (4). P. 924–940.
15. Crystal D. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 245 p.